

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Міфы і рэальнасць беларускай арфаграфіі

Уладзімір КУЛІКОВІЧ,
кандыдат філалагічных навук

ДА ПРАБЛЕМЫ ПРАВАПІСУ Ў (З КРАТКАЙ), У (БЕЗ КРАТКІ)

УДК 811.161.3'271

Разгледжаны меркаванні навукоўцаў адносна ўдасканалення правіла напісання літар у, ў да прыняцця Закона “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” і пасля ўступлення дакумента ў дзеянне. Выяўлены супярэчнасці ў змесце правіла і рэкамендацыях “Арфаэпічнага слоўніка беларускай мовы”. Змяшчаюцца прапановы адносна ўдасканалення арфаграфічнага прадпісання.

Ключавыя словы: *правапіс, правіла, слоўнік, кратка, рэкамендацыі, літары ў, у.*

The opinions of scientists regarding the improvement of the rules for writing letters у and ў before the adoption of the Law “On the Rules of Belarusian Spelling and Punctuation” and after the entry into force of the document are considered. Contradictions in the content of the rule and recommendations of the “Orthoepical Dictionary of the Belarusian language” are revealed. It contains suggestions for improving spelling regulations.

Да ліку актуальных задач беларускай лінгвістыкі належыць стварэнне поўнага акадэмічнага даведніка, прысвечанага гісторыі і сучаснаму стану беларускага пісьма. Першым крокам да вырашэння гэтай задачы мусіць стаць агляд і трансфармацыя тэкстаў правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі, змешчаных у Законе Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, якія ўжо не раз былі аб’ектам увагі даследчыкаў (гл.: [4; 7; 8; 11; 13] і інш.).

Задача артыкула – вызначыць карэктнасць зместу і структуры правіла напісання літар у, ў і акрэсліць напрамкі ўдасканалення. Аб’ект даследавання – правіла “Нескладовае ў і ў складовае” [14]. Прадмет – змест і структура правіла, а таксама моўныя рэфлексіі даследчыкаў адносна яго дасканаласці, выканання ў СМІ.

Як інструмент навуковага апісання правілы арфаграфіі павінны адпавядаць шэрагу крытэрыяў [3]: быць тэрміналагічна карэктнымі; несупярэчлівымі зместам структурных элементаў унутры правіла і ў дачыненні да іншых правіл; дакладна вызначаць кола акрэсленых з’яў і фактаў; ахопліваць увесь матэрыял, які адпавядае гэтым з’явам, або дакладна вызначаць межы дзеяння правіла і абсягі дзеяння слоўніка

Тэрміналагічны аспект. У навуковай і вучэбнай літаратуры, інтэрнэт-камунікацыі знакі ў і у не маюць адзінай, агульнапрынятай назвы: ад некарэктнага “Правіла гукаў [у], [ў]” да відарысу літар з паясняльнымі прыметнікамі або назоўнікамі, напісанымі ў дужках і без дужак,

ці проста выяў літар, запісаных без слоў-тлумачэнняў. Графему у, напрыклад, называюць *літара “у”, у складовае, у (у доўгае), у (у звычайнае), у (у без шапачкі), у (у галосная), вялікая літара У складовае, вялікае У: Літара у ў беларускай мове пішацца нязменна незалежна ад націску* (Л. Бурак). Графему ў пазначаюць: *літара “ў”, ў (у нескладовае), нескладовае [ў], ў (у кароткае), ў (у з шапачкай): “У кароткае” мае традыцыю пазначэння, блізкую для кірылічнага “і кароткага”* (В. Іўчанкаў). *Ў (нескладовае) надае мове непаўторную меладычнасць, характэрную для беларускага вымаўлення* (В. Навумчык).

Думаецца, прыйшла пара пазбавіцца ад тэрміналагічнай мазаікі – дзеля ўдасканалення навукова-метадычнага апарату, псіхалагічна камфортнага засвойвання правіла. Можна, напрыклад, адрадзіць першапачатковае найменне гэтай літары – “у з *краткай*”, дзе запазычанне з грэчаскага пісьма *кратка* і сёння называе надрадковы знак у выглядзе дужкі для літар ў, ъ [5, с. 77]. У выніку мы атрымаем: 1) эканомію пісьмовых знакаў: выраз “у (без *краткі*) і ў (з *краткай*)” карацейшы за “*нескладовае ў і у складовае*”; 2) лёгкае запамінанне назваў літар і пунктаў арфаграфічнага правіла: “тэрміналагічныя эксперыменты” ў студэнцкай аўдыторыі і з алімпіяднікамі пацвярджаюць хуткую адаптацыю навучэнцаў да ўспрымання інфармацыі з новымі тэрмінамі; 3) трансфармаваная назва стане маркерам абноўленага правіла з улікам сучасных інтэрпрэтацый.

Суаднесенасць структурных элементаў правіла. Адмысловы § 15, прысвечаны напі-

сання гэтых літар, мае назву: “Нескладовае ў і у складовае”. Менавіта тут адносна графемы *У* чытаем (падкрэслена намі): “Гук [у] на пачатку ўласных імён і назваў заўсёды перадаецца вялікай літарай *У* складовае без надрадковага значка: ва *Узбекістан* (для ўзбекаў), на *Уральскіх гарах* (на ўральскіх дарогах), на *Украіне* (за ўкраінцаў), за *Уладзіміра*, каля *Уладзіслава*, да *Усяслава* [14, § 15, п. 4]. Як бачым, вылучаная канструкцыя шматслоўная, утрымлівае маўленчы лішак, што ў лінгвістыцы адпавядае паняццю плеаназма. Тут і звесткі пра рэгістр літары, і сама выява гэтай літары, і ўказанне на складатваральныя асаблівасці гукі, абазначанага гэтай літарай, і канстатацыя адсутнасці дыякрытычнага значка (*краткі*).

Рэдактару на фрагмент можна было б не звяртаць асаблівай увагі і інтэрпрэтаваць яго як імкненне аўтараў да інфармацыйнай паўнаты. Такое дапускаецца. Тады і плеаназмы не лічацца памылковымі, бо лексічная збыткоўнасць зніжае “інфармацыйную нагрузку” паведамлення і дапамагае лепш зразумець напісанае [6, с. 26]. Аднак неадпаведнасць першай часткі арфаграфічнага прадпісання і прыкладаў далей вымушае канстатаваць непрадугледжаную памылку.

Тэрмін “*У складовае*” – гэта падкрэсліванне фанетычнай адметнасці гукі быць галосным і ўтвараць склад. А вось у прыкладах такога гукі няма. Калі падзяліць словы-ілюстратары на склады, згодна з тэорыяй узыходнай гучнасці, атрымаем: [ваў-з’б’э-к’і-ста-н’е], [на-ўральскіх], [ка-л’а-ўла-дз’і-сла-ва]. Пра гэта, дарэчы, і цытата Ф. Янкоўскага са школьнага падручніка: “У словах, якія абазначаюць прозвішчы, імёны, геаграфічныя назвы, пачатковая літара *У* пішацца не ў адпаведнасці з вымаўленнем. На пісьме: на *Украіне*, на *Узбекістане*, ва *Ушаах*, *артыстка Уланава*; у вымаўленні: на [ў] краіне, па [ў]збекістане, ва [ў]шачах, *артыстка [ў]ланава*” [2, с. 70]. Гэта даўні кампанент беларускай мовы, якая заўсёды імкнулася да суразмернасці галосных і зычных гукаў. Нават у такіх іншамовных адзінках, як *радыус*, *кансіліум* паміж збегам галосных, называным У. Дубоўкам тэрмінам “жось” [9, с. 98], перад заўсёды ўзнікае прыдыханне. І вымаўляем мы *рад[ыў]с*, *кансіл[іў]м*, *перпет[уў]м-мобіле* і г. д.

Факты ў правіле, іх інтэрпрэтацыі. Цяперашняе правіла перадачы на пісьме гукі [у], [ў] нескладовае па-рознаму рэалізуецца ў мове сучасных СМІ [7] і па-рознаму ацэньваецца сучаснымі даследчыкамі. Адны лічаць яго “амаль універсальным, строга вызначаным” [7, с. 129;

16, с. 149]; другія асуджаюць механічны падыход [11], трэція звяртаюць увагу на праблемы прыватнага характару [12].

Да прыняцця “Закона...” (2008) адным з першых на недасканаласць правіла звярнуў увагу А. Каўрус. На шматлікіх прыкладах вучоны:

– прадэманстраваў, як [ў] рэалізуецца ў розных пазіцыях і з поспехам перадаецца на пісьме літарамі *у, ў*;

– патлумачыў прычыны сучаснай нетыповай перадачы на пісьме гукі [ў] літарай *в* у словах тыпу *Амвросій, Амвросавіч, нерв, рэзерв, білінгв, інтэрв’ю, В’етнам, Врангель, Влтава* данінай арфаграфічнай традыцыі; “навыкамі рускай арфаграфіі, якімі носьбіты беларускай мовы актыўна карыстаюцца” [8, с. 13]; нераспрацаванасцю правілаў ужывання літары *ў* на пісьме; моўным кансерватызмам і візуальным фактарам – “нязвыкласцю бачыць літару *ў* пасля зычнага *ў* слове” [8, с. 15];

– рэкамендаваў пашырыць ужыванне літары *ў*: *Амўросавіч, нєрў, інтєрўю, драйў* і інш. Прыкладзем цытату-абгрунтаванне цалкам: “Апынаючыся ў нетыповай, перыферычнай для яго пазіцыі, гук [ў] не падпадае пад уздзеянне суседніх гукаў, не страчвае сваіх асноўных характарыстык. Гэта – перадумова і падстава, каб ужывацца пры патрэбе і пасля зычных. У цяперашні час, калі замацавалася адмысловая літара для перадачы зычнага гукі [ў], немэтазгодна выкарыстоўваць яшчэ і другую літару – *в*, тым самым вяртацца да ранейшага этапу ў гісторыі беларускай графікі. Напісанне літары *в* перад зычным супярэчыць беларускай фанетыцы (у такой пазіцыі губна-зубны [в] не рэалізуецца), арыентуе яе вымаўленне – пад уплывам навыкаў рускай арфаграфіі – як гукі [в]. А гэта не спрыяе стабілізацыі гукавой сістэмы, павышэнню культуры беларускай мовы” [8, с. 19].

Сугучныя меркаванні адносна гукі [в] і [ў] знаходзім у навуковай [15, с. 326] і вучэбнай літаратуры: “Значная колькасць зычных у беларускай мове не ўтварае пар па глухасці-звонкасці. У адрозненне ад рускай мовы такіх пар не ўтвараюць зычныя [в] і [ф] [в’] і [ф’]. Зычныя [в] і [в’] ніколі не аглушаюцца, паколькі ў канцы слоў і перад зычнымі яны пераўтвараюцца ў губна-зубны [ў]” [10, с. 62]; “Кожны гук [в] перад зычнымі і на канцы слова пераходзіць у [ў] – і ў славянскіх, і ў запазычаных, і ва ўстарэлых словах, і ў наватворах” [7, с. 128].

Як вядома, распрацоўнікі правіла не ўлічылі гэтую прапанову. А складальнікі слоўніка [1] насуперак нацыянальна адметнаму зацвердзілі не ўласцівыя нашай мове арфаэпічныя нормы: [авг’ан’эц] (*афганец*), [авг’анка] (*афганка*), [н’эрф]

(*нерв*), [рэйф] (*рэйв*), [рэз’эрф] (*рэзерв*), [драйф] (*драйв*). Слоў *білінгв, сейв* у слоўніку няма.

Засталіся па-за ўвагай і слухныя, на наш погляд, рэкамендацыі Ю. Пацюпы адносна напісання прыназоўніка *у* (ў) і ўжывання літары *ў* (з краткай) на “прасторах верша” [12]. Яны, безумоўна, неабавязковыя для завучвання ў школьнай аўдыторыі, але для стварэння каментаванага поўнага акадэмічнага даведніка па арфаграфіі, падвышэння адказнасці аўтараў за культуру вершаванага радка, дзеля прафесіяналізму настаўнікаў, паэтаў, рэдактараў і карэктараў – сучасныя і актуальныя.

Пасля прыняцця новых правілаў на недакладнасці інтэрпрэтацыі § 15, супярэчнасці дакумента і на практыку яго прымянення звярнуў увагу В. Навумчык. У прыватнасці, слухная заўвага даследчыка – указанне на лакуны ў правіле адносна выкарыстання графем *у, ў* пасля лічэбнікаў, напісаных лічбамі і слоў-скарачэнняў з кропкай у канцы слова (падкрэслена намі): “1. У 2000 годзе ўзышла новая зорка...; 2. У 2000 г. ўзышла новая зорка...”; “У Рас. імперыі да 1917 ўзнагароджанне медалі выконвалася...” [11]. Прапанова вучонага – не ігнараваць вымаўленне такіх слоў і лічбаў, а падпарадкоўваць іх напісанне фанетычнаму прынцыпу, які, паводле школьных выданняў, лічыцца вядучым пры перадачы на пісьме гукі [у], [ў].

Сучаснае правіла “Нескладовае ў і у складовае” арыентавана найперш на вырашэнне задач школьнага навучання. Для патрэб шырокай моўнай практыкі яно мусіць быць дапоўнена і пашырана з улікам рэальнага выкарыстання графем *У* (у), *Ў* (ў).

З мэтай уніфікацыі наймення літар і назвы самога правіла можна замацаваць тэрмін *кратка* і такі элемент правіла, як загалолак, прыняць у абноўленай фармулёўцы: “Правіліс у (без краткі), ў (з краткай)”. Адпаведна і правіла для літары *й* з такім жа надрадковым знакам будзе называцца “Правіліс *й* (з краткай)”.

Паколькі напісанне *ў* (з краткай), *у* (без краткі) не заўсёды супадае з рэальным вымаўленнем гукі, якія яны абазначаюць, варта ўдакладніць і тэарэтычны аспект – прынцыпы правапісу. Для розных сітуацый тут дзейнічае не адзін (фанетычны, як гэта адзначаецца ў школьных дапаможніках), а як мінімум тры арфаграфічныя пастулаты: фанетычны, традыцыйны і марфалагічны.

Колькасць іх будзе залежаць і ад ацэнкі прадпісання арфаэпічнага слоўніка, дзе запачаткована інавацыйная арфаэпічная норма, не суад-

носная з фанетычным ладам беларускай мовы. На наш погляд, лексікаграфічную прапанову варта перагледзець і пакінуць даўно ўстаноўленую заканамернасць вымаўлення на месцы літар *в, ф* у запазычаных словах гукі [ў]. Калі гаварыць пра рускую мову, то нават там назіраецца тэндэнцыя вымаўляць наш, беларускі [ў], напрыклад у выклічніку *вау* і назоўніку *травм-пункт*.

Спіс літаратуры

1. **Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы** / Нац. акад. навук Беларусі [і інш.]; уклад.: В. П. Русак [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2017. – 757 с.
2. **Беларуская мова**: вуч. дапам. для 10 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Г. М. Валочка, Л. С. Васюковіч, В. У. Зелянко і інш. – Мінск: НІА, 2020. – 230 с.
3. **Бешенкова, Е. В.** Об академическом описании русской орфографии (К теории орфографического правила) / Е. В. Бешенкова, О. Е. Иванова // Русский язык в школе. – 2020. – Т. 81. – № 5. – С. 61–66.
4. **Бондал, І. В.** Беларуская арфаграфія-2008: цяжкія выпадкі правапісу / І. В. Бондал, В. Э. Зіманскі // Вестник Полоцкого гос. ун-та. – 2013. – № 2. – С. 67–72.
5. **Друговейко-Должанская, С. В.** Современное русское письмо: графика, орфография, пунктуация: терминолог. словарь / С. В. Друговейко-Должанская, М. Б. Попов. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2019. – 190 с.
6. **Есакова, М. Н.** Плеоназм как явление речевой избыточности / М. Н. Есакова // Вестник Московского ун-та. Сер. 22. Теория перевода. – 2012. – № 2. – С. 24–31.
7. **Іўчанкаў, В. І.** Беларуская арфаграфія ў медыя: дапаможнік / В. І. Іўчанкаў. – Мінск: БДУ, 2023. – 231 с.
8. **Каўрус, А.** Гук [ў] і яго перадача на пісьме: Да праблемы ўдасканалення правапісу / А. Каўрус // Роднае слова. – 1999. – № 12. – С. 13–19.
9. **Куліковіч, У. І.** Тэарэтычныя і практычныя праблемы беларускай мовы ў працах У. Дубоўкі: манаграфія / У. І. Куліковіч. – Мінск: РІВШ, 2011. – 165 с.
10. **Кривицкий, А. А.** Учебник белорусского языка: для самообразования / А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. – Минск: Выш. шк., 1994. – 349 с.
11. **Навумчык, В. М.** Гэтая загадкавая літара “ў” нескладовае [Электронны рэсурс] / В. М. Навумчык // Міжнародны навука-папулярны журнал. – 2017. – № 2. – Рэжым доступу: https://riro.by/assets/masterstvo_online/docs/11/14.pdf. – Дата доступу: 26.01.2025.
12. **Пацюпа, Ю.** Занятая старонка правапісу: прапановы пісання прыназоўніка *у* / *ў* перад словамі, што пачынаюцца з галоснай [Электронны рэсурс] / Ю. Пацюпа // ARCHE. – 2003. – № 6. – С. 162–175. – Рэжым доступу: <http://arche.bymedia.net/2003-6/num603.html>. – Дата доступу: 25.01.2025.
13. **Піскуноў, Ф.** Мова як сістэма: Правапіс у святле камп’ютарна-лінгвістычнага аналізу / Ф. Піскуноў. – Мінск: Рэд. часопіса “Роднае слова”, 2014. – 360 с.
14. **Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі**. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэспублікі Беларусь, 2008. – 144 с.
15. **Фанетыка беларускай літаратурнай мовы** / І. Р. Бурлыка, Л. Ц. Выгонная, Г. В. Лосік, А. І. Падлужны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 335 с.
16. **Швед, Г. Ф. Ў** – літара сучаснага беларускага алфавіта / Г. Ф. Швед // Труды БГТУ. История, философия, филология. – 2014. – № 5. – С. 148–149.